

tatólag írta, 1994. október 29-én: „*Látod, mégis érdemes volt disszidálni! (Hazajönni? hm, hm... Mert hol a haza? a »magasban«, a »gödörben«, vagy hol?)*”

Már 1996-ban említette a Csernus-festményt. December 14-i leveléből idézek: „*Tervezem még megírni Csernus Három lektor c. képének igen tanulságos történetét is, amely egészen 1988-ig nem jutott nyugvópontra (s e kép egy feljelentés következtében R. elvtárs színe elé is odakerült, 1956 tavaszán...)*”

Tíz esztendővel később úgy látszik elkészült a tanulmány a lektorok keletkezéstörténetéről, a szerdai együttlét során szó esett róla Réz Palinál.

Csütörtökön felhívtam Gózon Ákos barátomat: „*A Holmiban megjelenik Domokos Mátyás írása a jövőre nyolcvanéves Csernus Tibor egyik legjelentősebb festményéről. Még hál' istennek köztünk jár a három lektor. Trombitáld össze őket a csillogó-villogó, megújult New York kávéházba, s beszéltesd mindhármukat a kamera előtt. Jó kis műsor születhet ebből...*”

Ákos lelkesedett az ötletért.

Pénteken Domokos Matyi meghalt.

Balázs Zoltán

UTÓPIA ÉS DISZTÓPIA

I. Bevezetés

Az utópia fogalmát rendszerint úgy értjük, mint a vágyott, áhított jövő képét vagy akár egyenesen tervrajzát. A disztópia ezzel szemben a félt, elkerülni vágyott jövő képét és megvalósítási lehetőségeinek a számbavételét jelenti. Az utópia a haladásba és felvilágosodásba vetett hithez tartozik inkább, míg a disztópiákat a haladásba vetett hitből való kiábrándulás vagy az iránta eleve meglévő szkepszis élteti. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a XX. század legmeggyőzőbb és irodalmilag is legjobban sikerült, jövőről írott művei – gondoljunk Orwellre, Zamjatinra és Huxleyra – a disztópia műfaját képviselik. Itt azonban két olyan művet szeretnék boncolgatni, amelyek egyszerre képviselik mindkét műfajt: ennek klasszikusát, Swift GULLIVER-ének negyedik utazását; valamint Szathmári Sándor KAZOHINIÁ-ját, amelynek főhőse ugyancsak Gulliver.¹ Mindkét regény irodalmi érdekességét és szellemi feszültségét elsősorban az adja, hogy bennük két, egymást tükröző, közvetlenül egymás mellett létező, de egymást semmilyen értelemben megérteni nem képes társadalomról van szó. Nem filozófiai értekezések, vagyis nem érvelésük, hanem fölismeréseik és bizonyos összefüggések végiggondolása miatt fontosak. Ezek az összefüggések ráadásul nem feltétlenül a szerzők szándéka-it tükrözik; könnyen lehetséges, hogy adott esetben azok ellen fordulnak. Politikai filozófiai szempontból éppen azért elgondolkodtatóak, mert az utópia és a disztópia idézett fogalmainak az egyértelmű jelentését több szempontból is megkérdőjelezzik,

¹ A két könyv itt használt kiadása: Jonathan Swift: GULLIVER UTAZÁSÁI. Európa, 1999. Szathmári Sándor: KAZOHINIA. Magvető, 1980.

noha talán lehetne egezetikai érveket fölhozni amellet, hogy a szerzőknek nem ez volt a szándékuk.²

Először Swift regényét elemzem, bemutatva a nyihahák (lovak) és a jehuk társadalmait, illetve a Gulliver révén jelen lévő harmadik, a valós emberi társadalmat is; majd a három társadalom egymásról alkotott elképzeléseit, illetve egymáshoz való viszonyulását igyekszem értelmezni. Swift regénye céljait tekintve talányosabb, mint Szathmárié, már csak azért is, mert a három társadalom viszonyainak egymásba játszása, egymásértelmezése eleve összetettebb gondolatvilágot tár elénk. Nem teljesen indokolatlan arra gyanakodni, hogy a felszíni jelentés alatt van egy másik, az előbbivel gyökeresen ellentétes jelentés. A felszíni jelentés szerint a lovaké a tökéletes társadalom, a jehuké ennek ellentéte, de az emberi társadalom még az utóbbinál is rosszabb. A mögöttes jelentés – amely főleg az egymásba játszó értelmezések következtében „áll elő”, de részben vannak olyan közvetlen irodalmi eszközök is, amelyekkel Swift talán erre a jelentésre utal – a lovak társadalmának tökéletességét is nevetségessé teszi, illetve végső soron téveszmévé nyilvánítja.

Swift regénye után Szathmári Sándor utópikus és disztópikus társadalompárját veszem szemügyre, itt is különös figyelmet fordítva azok (valamint a GULLIVER) kölcsönös egymásértelmezéseire. Szathmári nem csinál titkot abból, hogy szemében a hinek társadalmá nemcsak tökéletes, hanem kívánatos és elérhető is, függetlenül attól, hogy egyes vonásait kétségkívül nem találjuk vonzónak. A behinek – és Gulliver – társadalma azonban sokkal visszataszítóbb. Mindazonáltal a társadalmak közötti viszonyok és értelmezési kapcsolatok érvelésem szerint Szathmári szándékaival szemben juttatják érvényre ugyanazt az igazságot, amit Swift talán tudatosan is képvisel: a tökéletes társadalom voltaképpen elgondolhatatlan.³

² Az (anti)utópiákkal foglalkozó politikai filozófiai irodalom szinte áttekinthetetlen, már csak azért is, mert a politikai filozófiának a lényegéhez tartozik a helyes és helytelen társadalmi berendezkedés megkülönböztetése, ami nagyon hasonlít – bár nem azonos – a kívánatos és nemkívánatos rend közötti különbségtétel. Ez pedig már az utópia témája. Ezért a politikai filozófia minden művének és művelőjének el kell számolnia az utópia fogalmával is (ehhez lásd Huoranszki Ferenc: *UTÓPIA ÉS POLITIKAI FILOZÓFIA*. In: *FILOZÓFIA ÉS UTÓPIA*. Osiris, 1999. 35–42.). Természetesen a szűkebb értelemben vett, tematikusan is az utópiáról és antiutópiáról (vagy disztópiáról) szóló irodalom is könyvtárnyi, mivel ide viszont szépirodalmi, valamint a tudományos-fantasztikus műfajba tartozó műveket is be kell soroznunk. A klasszikus irodalomból nyújt válogatást: John Carey (ed): *THE FABER BOOK OF UTOPIAS*. London: Faber and Faber, 1999. Rövid, jól áttekinthető eszméletörténeti összefoglalás (amelyhez éppen ezért meglepetésképpen csatlakozik egy indokolatlan utópizmus melletti állásfoglalás): Krishan Kumar: *UTOPIANISM*. Baltimore: Open University Press, 1991. Alapos analitikus áttekintés: Richard Saage: *POLITISCHE UTOPIEN DER NEUZEIT*. Bochum: Verlag Dr. D. Winkler, 2000. Az általam alkalmazott megközelítés, amely az egymás mellett létező társadalmakat bemutató szépirodalmi alkotásokat elemzi, legjobb tudomásom szerint új, noha magát a swifti ötletet – vagyis a társadalomkontrasztolást – más szerzők is követték; az egyik legérdekesebb kísérlet Márai Sándor regénye, az *ÍTÉLET CANUDOSBAN*.

³ Magyar nyelven inkább a szépirodalmi és tudományos fantasztikus irodalom gazdag, mint a politikai filozófiai. A XIX. század ma is olvasott alkotása Madáchnak *AZ EMBER TRAGÉDIÁJA* és *Jókainak A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE* című műve. Tanulmányos válogatás a XIX. SZÁZADI MAGYAR FANTASZTIKUS REGÉNYEK (szerk., bev. Tarjányi Eszter, Piliscsaba: PPKE BTK, 2002). A XX. században Szathmárién kívül elgondolkodtató regény Karinthy *CAPILLÁRIÁJA* és különösen Márai *ÍTÉLET CANUDOSBAN* (München: Újváry „Griff” Verlag, 1981) című regénye, amely különösen azért érdekes, mert az anarchikus-utópikus-kommunistikus társadalmi kísérlet és a polgári-demokratikus rend közötti konfliktust igen részletesen és kiegyensúlyozottan érvelve mutatja be. Néhány politikai filozófiai szöveg fordítását találjuk meg egy újszólván csak könyvtárban elérhető válogatásban: *AZ UTÓPIARÓL. VÁLOGATÁS POLGÁRI SZERZŐKTŐL*, szerk. és bev. Erdélyi Lajos (*A FILOZÓFIA IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI*, 39, OM Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1979), amely közli George Kateb címszavát is a Nem-

II. Swift: Utazás a nyihahák országába

Swift műve a szatirikus irodalom egyik csúcsteljesítménye. Ahogy Szerb Antal megjegyzi, az idők iróniája a nagy ironikussal szemben, hogy szatírája mára ifjúsági olvasmánnyá vált. Persze elsősorban a két első utazás, de a felnőttkorba érő embernek már nemigen jut eszébe, hogy visszatérjen kamaszkora olvasmányaihoz, még akkor sem, ha azokat csak töredékesen ismeri. Holott a negyedik, ritkán olvasott utazás igazán elgondolkodtató belátásokat nyújt nemcsak Gullivernek, hanem az olvasónak is, és talán nem véletlen, hogy ezután Gulliver többé nem kel útra. De ne menjünk ennyire előre. Milyen is a nyihahák országa, ahová negyedik utazása során, egy zendülés következtében kerül a főhős?

II. 1. A három társadalom

A nyihahák, vagyis *lovak* az erő, a szelídség, a természetes szépség, barátságosság és okosság megtestesítői. S ezt *tudják is* magukról. Nem kímélik fiataljaikat, elsősorban a fizikai nevelésre helyezik a hangsúlyt. Betegséget nem ismernek, elmúlásuk békés és fájdalommentes. Másfelől viszont erejüket nem használják háborúskodásra vagy mértéktelen munkára. Nem ismerik a harcot, ellenségük nincs, hacsak a jehuk nem, azokat viszont az erő jelei is féken tartják. Nincsenek olyan szükségleteik, amelyek kielégítése különösebb erőfeszítéseket igényelne. A nyihahák esztétikai tulajdonságai is kiemelkedőek: tiszták, elegánsak, noha nem ismerik a ruhát. Erkölceik és társadalmi viszonyaik a kölcsönös tiszteleten és jóindulaton alapulnak, költészetük – az egyetlen művészet, amelyet ismernek és művelnek – ezeknek a tulajdonságoknak a dicséretéből áll. Szaporodásuk is társadalmilag szabályozott, eugenetikailag kimunkált, gondosan ügyelnek a túlnépesedés és az elkorcsosulás megakadályozására. Intelligenciájuk szorosan összekapcsolódik morális tudatukkal: azért nem ismerik a hazugságot, mert az számukra logikai lehetetlenség. Az intelligencia eltérő szintjei alapján állapítják meg a társadalmi hierarchiát, amelyet senki nem kérdőjelez meg. Ennélfogva társadalmi rendjük arisztokratikus köztársaság, amelyben a döntéshozatal kizárólag egyhangú lehet, és az értelemből mindenki számára vitathatatlan módon következik, szinte kísértetiesen előrevetítve Rousseau fejtegetéseit az általános akarattal kapcsolatban. Sem tudományuk, sem történelmük nincs, nem lévén ezekre szükségük sem.

Alovak társadalma mellett vagy alatt létezik a *jehuk társadalma*, amely szöges ellentétben áll alovakéval. Gulliver látja, hogy ő voltaképpen az utóbbiba tartozna. Szerencséjére azonban a jehuk nem rendelkeznek a beszéd képességével. Alovak is csak viselkedésük megfigyeléséből vonhatnak le bizonyos tanulságokat a jehuk természetére nézve. Ezek a következtetések a jehukat mélyen az állatvilág szintje alá sorolják: az állatokból nem hiányzik a természetes ész és moralitás, a jehukból azonban igen. A jehuk gyöngék, vagy legalábbis természetől fogva gyávák. Agresszívek, vadak, erőszakosak, kíméletlenek, élvhajhászok, féltékenyek, kapzsiak, lusták, tisztátalanok, mohók, hiúak

zetközi Társadalomtudományi Enciklopédiából (G. Kateb: UTOPIAS AND UTOPIANISM, in: INTERNATIONAL ENCYCLOPEDIA OF THE SOCIAL SCIENCES, vol 16. New York, 1968). Magyar nyelven két fontos további munka olvasható még, Mannheim Károly IDEOLÓGIA ÉS UTOPIA (Atlantisz, 1996) című műve, valamint Kolnai Aurél egyik alapműve, AZ UTOPIA KRITIKÁJA, in: KOLNAI AURÉL, szerk. Balázs Zoltán, Új Mandátum, 2003. 157–80. A témát D. Wiggins esszéje aktualizálja: AUREL KOLNAI AND UTOPIA, in: EXPLORING THE WORLD OF HUMAN PRACTICE, eds. Z. Balázs, F. Dunlop (CEU Press, 2004). 219–30.

és hatalomvágyók. Mindazok a bűnök, amelyeket társadalmilag kondicionálnak vé-
lünk, Swift szerint oly mélyen gyökereznek az emberi természetben, hogy sem a ter-
mészetes értelemre, sem a beszéd képességére nincs szükség ahhoz, hogy az emberi ál-
lapotot az állati szint alá süllyesszék. Ezek a bűnök még a természetes állati ösztönök-
kel is oly kiáltó ellentétben állnak, hogy a nyihahák szerint minden faj undorral for-
dul el a jehuktól. Természetes tehát, hogy Gullivert szinte beteggé teszi az a gondolat,
hogy nem született lónak.

S ez a hatás máris fölveti a kérdést: tulajdonképpen hány társadalomról is beszél-
lünk? Hiszen a nyihahák és a jehuk társadalmi mellett ott van maga Gulliver is, aki
a maga és gazdája számára állandóan össze-összehasonlítja e két társadalmat saját ha-
zája és az európai országok társadalmával. A korábbi utazásaiban megismert törpék
és az óriások, valamint a tudósok társadalmi ezeknek inkább a parafrázisai voltak –
itt, a nyihahák országában azonban a különbség már átléphetetlen. Gulliver itt nem
egyszerűen saját társadalmi visszasságaival, értékeinek viszonylagosságával szembe-
sül, hanem azzal, hogy az emberi faj úgy, ahogy van, megérett a kiirtásra. De nem azért,
mert viszolyogtató tulajdonságai vannak. Az óriások társadalmi is ismerte a bűnöket,
de sikeresen úrrá lett fölöttük. A lovak és a jehuk országában Gullivernek azonban rá
kell jönnie arra, hogy társadalmi nemhogy nem javítható, hanem a javítás eszközeit
is rombolásra használja: részesült ugyan a ráció és a beszéd adományából, de ezek csak
még rosszabbá tették. Ösztönei továbbra is uralkodnak föllette, de értelme révén azok
hatását időben és térben ki tudja terjeszteni. Sőt: minél intelligensebb, annál veszé-
lyesebb. A jehuk könnyen uralhatók, mert csak az ösztöneik vezetik őket. Gulliver tár-
sadalmi azonban maga az igazi pokol. A swifti következtetés szerint a lehetséges vilá-
gok legrosszabbikában élünk – a disztópia nem a jehuk társadalmi tehát, hanem az,
amelyben mi itt élünk.

II. 2. Utópiából nézve

S akkor most nézzük meg, hogy a három társadalom hogyan viszonyul egymáshoz.
A lovak számára a jehuk társadalmi voltaképpen érthetetlen. A jehu mintha maga vol-
na az értelmetlenség és gonoszság, az a rossz, amelynek realitása a lovak számára az
egyetlen olyan tény, amelynek felfogása meghaladja intelligenciájukat. Éppen úgy ért-
hetetlen és botrányos számukra a rossz, ahogyan a mi számunkra is az, csak ők nem
foglalkoznak teodíceával.⁴ Ezért mindent, ami számukra egyszerűen csak kellemetlen,
akár természetes okból is, úgy fejeznek ki, hogy a megfelelő szó után odateszik a „jehu”
jelzőt. A jehu számukra maga a rossz. S ez voltaképpen boldogságuk egyetlen hiányos-
sága. S ha a lovak társadalmi képviseli az utópikus, boldog világot, akkor ebből arra

⁴ Vagy talán éppen ezért nem ugyanolyan értelmetlen számunkra a rossz, mint számukra. Mert ha nem is
tudjuk kimerítően vagy megnyugtatóan tisztázni a rossz eredetét, okát, természetét, világosan meg tudjuk
különböztetni a jótól. Kolnai érvelése szerint az utópikus gondolkodás legfőbb szellemi célja a rossz meg-
szüntetése, amellyel viszont ipso facto a jót is meg kívánja szüntetni. Ezzel azonban két baj van: egyrészt
Kolnai szerint a cél elérhetetlen, hiszen a jó és a rossz közötti különbség fölszámolhatatlan, s csak akkor tud-
juk a jót értékelni és jónak tekinteni, ha a rossz valamilyen formában létezik; másrészt az utópikus vállalko-
zó könnyen juthat arra a gondolatra, hogy a rosszat úgy is meg lehet szüntetni, hogy a jót irtjuk ki, hiszen at-
tól fogva ugyanúgy értelmetlenné válik a valóságot rossznak nevezni, mint jónak. Swift nyilvánvalóan nem
gondolt erre, de az általa ábrázolt lőtársadalom egyik abszurditása éppen az, hogy a lovak tudják magukról,
hogy jók (erényesek, intelligensek, jól rendezett államban élnek), miközben saját körükben nincs semmi, *ami-
hez képest* ez a tudás egyáltalán értelmes, azaz valódi tudás lehetne. (Kolnaihoz lásd a 3. lábjegyzetet.)

kell következtetnünk, hogy ennek a világnak még hírből sem (volna) szabad ismernie a rosszat, éppen azért, mert annak megértésére képtelen. Ez pedig fájdalmas tudat. Nem is csodálható, hogy a lovak között az egyetlen valódi nézeteltérés ebből fakad: mit tegyenek a jehukkal?

Gulliver otléte idején már-már arra a döntésre jutnak, hogy a rosszat egyszer és mindenkorra kiirtják az életükből. Az ebből adódó csekély munkaerő-vesztéséget végtére is pótolni lehet. A rossz erőszakos kiirtása azonban ellenkezik a természetükkel, és fáradságos is: az eszményi társadalomból a rossznak magától kell kihalnia. Mert a rossz – és ez még Gulliver társadalmára is igaz – valamiért nem hajlandó önmagát megsemmisíteni. Sőt, marxista terminológiával élve bővítte termeli újjá magát, s nem hajlandó egyetlen apokaliptikus crescendóval fölszámolni az emberi fajt. A rossz édes, gyönyörű, kedves és izgalmas: itt is marad velünk.⁵ De akkor hogyan juthatunk el Utópiába? Vagy ha már eljutottunk, akkor hogyan maradhatunk meg benne? A rossz nemcsak a teológiának, hanem a politikai filozófiának is alapkérdése. Honnan vannak s megoldhatók-e egyáltalán a társadalmi bajok? A bűnözés? A járványok? A rosszindulat? A szolidaritás hiánya? A bizalmatlanság? Az igazságtalanság? S nem vezet-e a megoldás rosszabb feltételek közé? Végeredményben minden igazán fajsúlyos társadalmi vitának ez az oka és témája. Az utópia fogalma mindenekelőtt a rossztól való megszabadulás lehetőségeinek a föltérképezésére való. A lovak többségének válasza tehát egyértelmű: a rossz gyökeres kiirtása. Vegyük azt is észre, hogy ezzel természetesen egyszer és mindenkorra megszüntetnénk minden véleménykülönbséget is maguk között, mivel a véleménykülönbség természetellenes. A rossz jelenlétének a legfőbb bizonyítéka, hogy vélemények keletkeznek (gondoljunk a bibliai történetre a nyelvek keletkezéséről!). Nem vonzó ez a válasz oly sok politikai ideológia számára, függetlenül attól, hogy ilyen nyersen ezt sohasem vallanák be?

Van azonban egy másik, szelídebb megoldás is: a jehuk szaporodásának megakadályozása. Az ötlet magától Gullivertől származik, aki azt saját világából hozza. Gazdája szerint végtére is nem szégyenletes alacsonyabb rendű lényektől tanulni. A jehuk ivartalanítása szükségképpen a faj kipusztulásához vezet. Szüntessük meg a társadalmi bajok gyökereit, s előbb-utóbb megszűnik minden rossz: nem vonzó ez a válasz ugyancsak számtalan politikai ideológia számára? Swift azonban, talán akaratlanul, de könyörtelenül szembesíti az olvasót a rossz eugenetikus kezelésének természetével is. A kasztrálás ugyan szelídebb művelet, mint a gyilkosság, de lényege szerint ugyanaz, csak éppen nem az áldozat individuális, hanem nembeli-faji élete és halála fölötti teljes uralom gyakorlása. A rosszat persze nem lehet sajnálni; ámde emlékezzünk vissza arra, hogy a lovak számára a rossz maga a jehu faj, olyannyira, hogy még a jehuktól nyilvánvalóan független bajokat is a rájuk való hivatkozással jelölik meg. Azt ugyan nem tudjuk meg a regényből, hogy Gulliver távozása után végrehajtották-e a Nagy Ivartá-

⁵ Ha szabad mondani, ez a lényege a swifti látomás inverzének, Mandeville meséjének a méhekről. Ez alig néhány évvel a Gulliver-történetek után jelent meg, s ezért foghatjuk föl úgy, mint ugyanannak a problémának – mit kezdünk a reménytelenül bűnös emberi állapotokkal? – egy másik megoldását. Mandeville szerint éppen arra kell ügyelni, hogy nem szabad megszüntetni a rosszat. Ó persze egészen más síkon indokol, mivel azt igyekszik igazolni, hogy a rossz tűzzel-vassal való kiirtása nyomort idéz elő. Kicsit anakronisztikusan, de nem minden alap nélkül azt is mondhatjuk, hogy Swift a politikai antiracionalista konzervatív, Mandeville pedig a gazdasági-tervezésellenes konzervatív érvet előlegezi meg. Lásd Bernard Mandeville: A MÉHEK MESÉJE. Kossuth, 1996.

lanítást, de a tökéletes ész nem tesz különbséget ellentmondás és habozás között. Más szóval a teoretikus és a praktikus ész között az utópiában nincs különbség, a gyakorlati szillogizmus éppolyan könyörtelen logikai művelet, mint az elméleti szillogizmus bármelyik fajtája.

S mit gondolnak a lovak Gulliverről? Nos, gazdája elismeri korlátozott képességeit, s megkülönbözteti a jehuktól, szóba áll vele, noha folyton érezteti vele a közöttük fönnálló átléphetetlen különbséget. Gulliver viselkedése, köztük saját természetes szükségleteinek számára megszokott módszerrel való kielégítése a lovak számára ugyanolyan irracionális, bár más, mint a jehuk viselkedése. Mindenekelőtt: miért kell fölöltözni? Ha azért, mert enélkül Gulliver védtelen volna, akkor ez a lovak szemében őt még a természetes védőeszközökkel rendelkező jehuknál is alacsonyabb rendűnek látatja. A nyelvtől és az értelemről megfosztott, ösztönvilágára csupaszított emberi – azaz jehu- – társadalom azonban, ahogy maga Gulliver is megállapítja, még mindig jobb, mint a sajátja, amennyiben kevésbé veszélyes, környezetére és önmagára nézve is. Gazdája vele kapcsolatos elnéző és már-már partneri viselkedése tehát tulajdonképpen hiba, amit a lovak gyűlése föl is ró neki, megtoldva még valamivel. A lovak ugyanis azért számúzik Gullivert, mert félnek tőle: meglátják benne az elnyomott és kihasznált jehuk potenciális vezérét, aki rendelkezik annyi intelligenciával, hogy a lovak társadalmának nyugalmát, sőt létét is veszélyeztesse. Vagy éppen a visszájára fordítsa, hiszen Gulliver hazájában – aki erről be is számol – tudvalevőleg a lovak az igavonó és háborúba hurcolt állatok.

Ha tehát a lovak társadalmát utópiának tekintjük, akkor az egyrészt (vagyis a jehukkal szemben) a morális rossz gyökeres és értelemmel föl nem foghatóként való elutasítását jelenti; másrészt viszont (Gulliver társadalmával szemben) az értelem tudatos lebélyőzését, tehát minden spekulatív és potenciálisan paradoxonokhoz vezető gondolkodói tevékenység megtiltását is.

II. 3. Disztópiából nézve

A jehuk természetesen képtelenek rá, hogy fogalmat alkossanak maguknak a lovakról vagy Gulliverről,⁶ ezért Gulliverre hárul a feladat, hogy saját disztópikus társadalmát a lovakéval és a jehukéval összevesse.

A jehukat a lovak igavonó baromként tudják hasznosítani. A gyakorlatias Gulliver – micsoda ironia – ennél többre is: irhájukból készíti magának ruhát, illetve távozásánál csónakjához vitorlát. Swift gyűlölete az emberfaj iránt sokkal valóságosabb, mélyebb vagy mondjuk így: középkoriasabb, mint ahogy a felvilágosodás hitte. Swift írta: „*Szerény javaslata*” az írószázi éhínség kezelésére Claude Rawson szerint nem a felvilágosult humanista iróniája csupán, hanem van mögötte egy nagyon is valóságos indulat az emberi nemmel szemben, amelyben – tetszik, nem tetszik – ott van az az egyáltalán nem fölvilágosult, de morálisan mélyen átértzett irtózat és undor is bizonyos emberek és bizonyos emberi gesztusok, cselekmények iránt, amelyek nélkül az emberi történelem (ideértve az európaiat is) genocídiumai aligha volnának érthetők.⁷ A jehuk iránti gyűlölet Gulliver részéről bizony az önmaga iránt érzett gyűlölet nagyon is ha-

⁶ Egyetlen utalást leszámítva: Gulliver azt veszi észre, hogy a környezetében lévő jehuk igyekeznek mozdulatait, gesztusait utánozni, egyúttal azonban ki is gúnyolják érte.

⁷ Claude Rawson: GOD, GULLIVER, AND GENOCIDE. BARBARISM AND THE EUROPEAN IMAGINATION, 1492–1945. Oxford: Oxford University Press, 2001.

tékony kifejezése. Vajon nem gondolhatunk erre úgy, mint az utópikus gondolkodás első számú lélektani szabályára, amelyet Swift számunkra nyilvánvalóvá tesz, még ha nem is okvetlenül tudatosan: az elvágyódás a magasabb morális és racionális szférákba a jelen állapotokkal való személyes szembefordulással s vele együtt önmagunk radikális elítélésével és elutasításával is együtt járhat. S vajon megéri? Az eszményi társadalom iránti vágyakozásnak nincs társadalmi ára? Gulliver – aki a lovak szerint tulajdonképpen még a jehuknál is veszélyesebb és bizonyos szempontból természeteleneesebb teremtmény – kétségbeesetten igyekszik igazolni felsőbbrendűségét, s ez az igazolás mindenekelőtt a jehukkal való mindennemű sorsközösség megtagadásából áll. Gulliver hangsúlyozottan ugyanúgy elítéli a jehuk természetét és viselkedését, mint a lovak, mi több, ez teremti meg a közös alapot a párbeszédhez. De ezen még túl is megy, amennyiben nemcsak teherhordásra, hanem más szükségleteinek a kielégítésére is hasznosítja őket, kivéve egyet, a nemi vágyat, amely egy jehu nőstény felől Gulliver legnagyobb megaláztatásának az oka a lovak előtt. Mivel korábban arra a következtetésre jutottunk, hogy a lovak társadalmának a jehuk csak az adott kontextusban képviselik az ellenpontját, vagyis a disztópiát, s Gulliver társadalmában lényegében még átkozottabb hely, ezért nem mondhatjuk, hogy Gulliver a jehuk „társadalmát” a lovakhoz hasonlóan mint a rossz megtestesülését, vagyis mint disztópiát ítéli el. A jehuk társadalmában Gulliver szemében először is saját társadalmának disztópiaként való leleplezése, a rossz – mondjuk így – tételszerű, okadatolt kinyilatkoztatása. Másodszor azonban alkalom az emberalatti világ minden morális gátlástól mentes fölhasználására. Gullivernek szemernyi lelkifurdalást nem okoz, hogy a jehukat állatok gyanánt kezeli, noha tudja, hogy biológiai értelemben közékük tartozik. Swift víziójának iszonyatos következményei lehetnek: a rossz kivetítése, a rossz erkölcsileg magasra értékelt gyűlölete és a saját társadalmunkkal való könnyörtelen szembefordulás nemcsak megfér egymással, hanem sokszor ugyanabból a lelkiütekből táplálkozik. S ezzel Swift a disztópikus gondolkodás dupla csavarját is demonstrálja: amilyen mértékben átengedi magát Gulliver a jehuk iránt érzett gyűlöletének, a tökéletes és erényes lőtársadalom (azaz az utópia) szempontjából való maradéktalan elítélése szenvedélyének, olyan mértékben valósítja meg saját világában a disztópiát, vagyis bizonyítja, hogy valóban rosszabb a jehuknál!⁸ Amíg a lovak csak azért utasítják el a jehukat, mert nem értik őket, addig Gulliver pontosan azért, mert nagyon is érti őket. És, ha szabad így fogalmazni, éppen ezért nagyobb az ő bűne. A lovak társadalmának csodálata és utánzásának vágya a jehuk iránti engesztelhetetlen és féktelen gyűlölettel párosul, s így az utópiába való igyekezet csalhatatlanul disztópiába vezeti Gullivert.

A lovak társadalmát Gulliver ugyanis fenntartások nélkül csodálja. A legkülönösebb talán az, hogy még véletlenül sem említ egyetlen olyan civilizációs eredményt a saját társadalmából, vagy éppen érzelmet, szenvedélyt, akár csak a jehukra utalva, amelyről hajlamosak volnánk úgy vélekedni, hogy igazán nem sorolható a rossz vagy a bűn kategóriájába. Swift azonban nem ismer ilyet. A lovak köztársaságából semmi nem hiányzik, időt és teret figyelmen kívül hagynak, kizárólag saját felsőbbrendűségük foglalkoztatja őket. Ezek azok a vonások, amelyek miatt az olvasónak könnyen az a benyomása támadhat, hogy Swiftnek legalább annyira célpontja a nyihahák, mint a jehuk világa. Sőt, ezt megtoldhatjuk még egy megfigyeléssel: Gulliver kritikátlan, ostoba és

⁸ Ehhez lásd Richard Webster: *THE DIMINUTIVE INSECT. GULLIVER'S TRAVELS, ORIGINAL SIN AND THE IMAGERY OF SIZE.* <http://www.richardwebster.net/print/gulliverstravelsandoriginalsin.htm>, 2005. 04. 30.

irracionális csodálata a lovak iránt ugyanolyan jellegzetes jehutulajdonság, mint a többi, fizikai undort kiváltó tulajdonságuk. Gulliver tudja, hogy gyűlöli a jehukat, noha gyűlöletének következményeit nem látja be; azt azonban még csak észre sem veszi, hogy a tökéletes társadalom iránti vágyakozása éppolyan szenvedéllyé válik, mint a jehuktól való iszonyodása. Amikor száműzetésbe kényszerül, csak abban reménykedik, hogy élete további részében remeteként élhet, s átadhatja magát a tökéletesség szemlélése *élvezetének*. A hazájába visszakényszerülő Gulliver a későbbiekben is akkor érzi magát a legboldogabbnak, ha lovaival társaloghat, naponta három-négy órán át. Ha ezt a képet magunk elé képzeljük, akkor talán nem ok nélkül gondolhatjuk úgy, hogy Swift álláspontja nem esik egybe Gulliverével (noha egezetikai következtetéseket ennek alapján még nem tudunk levonni),⁹ és a lovak társadalmát nemcsak utópiának, hanem *együttal* disztópiának is kell tekintenünk. Másképpen fogalmazva: a swifti elemzés az utópiát egyrészt mint nemkívánatos, sőt elgondolhatatlan tökéletességet mutatja be (hiszen Kolnai érvelését elfogadva a rossz ismeretének, a lelkiismereti szabadságnak a hiánya aligha tartható olyan állapotnak, amelyre konzisztens módon vágyhatunk vagy akár csak el tudjuk gondolni); másrészt azonban disztópiának is nyilvánítja, azaz emberhez végső soron méltatlan, sőt az embert elvileg még le is alacsonyító, mert egyetlen szenvedélynek kiszolgáltató elképzelésként tárja elénk.

III. Szathmári Sándor: Kazohinia

III. 1. A hinek és a behinek társadalma

Szathmári Sándor regénye, a KAZOHINIA, Gulliver egyetlen utazását írja le, saját korába, a huszadik század harmincas éveibe helyezve a történetet, egészen pontosan a negyedik utazást. Gulliver ebben is szigetre kerül, egy technikailag magasan fejlett civilizáció kellős közepére: ez a hinek társadalma. A hinek lényegében automaták, azaz egyéniség nélküli emberek. Autark, tökéletesen szervezett, érzelemmentes, vagyon nélküli, erénytelen és büntelen társadalmat alkotnak. A hinek alig beszélnek, sohasem nevetnek, nyelvük maga a tiszta logika; mindig segítőkészek, de sohasem jóakarattól, hiszen sem a jót, sem a rosszat nem ismerik, vagy ha igen, akkor az merőben utilitarista értelmű: a szenvedés a rossz, a szenvedésmentesség a jó. Mivel azonban egymásnak semmilyen szenvedést nem okoznak, ezért csak a természet véletlenszerűségeivel kell megbirkózniuk. Keresztury Dezsőnek a könyvhöz írott utószava szerint Szathmári a hinek társadalmával valódi utópiát kívánt nyújtani, s bár a felsorolt tulajdonságok némelyike a legkevésbé sem nevezhető vonzónak, mégis fogadjuk el egyelőre, hogy a hinek társadalma nem falanszter (vagyis disztópia).

Ha a nyilvánvaló analógiát, azaz a lovak társadalmát összevetjük a hinekével, a hasonlóságok mellett (autarkia, racionalitás, az elkülönült morál hiánya) néhány sokatmondó különbséget is találunk. Ezek a különbségek lényegében a természet és a civilizáció kapcsolatának eltérő értelmezéséből adódnak. Swift szerint a természet minta a civilizáció számára, szabályait követve szenvedésmentes és egészséges életet élhetünk, s méltósággal múlhatunk ki a világból. A civilizáció voltaképpen csak az esztéti-

⁹ Am így vélekedik T. O. Wedel: ON THE PHILOSOPHICAL BACKGROUND OF *GULLIVER'S TRAVELS* (1926). In: SWIFT, 'GULLIVER'S TRAVELS': A CASEBOOK. Ed. Richard Gravil, Macmillan, 1974, pp. 83–99.

kumot (a költészet terén) és az egyetemes társalgást teszi hozzá a természet adományaihoz – ezek a XVIII. századi civilizációképzet jellegzetes elemei. Szathmári egyiktől sem kér. Sem művészet, sem társalgás, sem sport nincs a hinek társadalmában. A természet szépségének élvezete legfőljebb fizikai élvezet lehet. Másképpen fogalmazva: míg a lovak civilizációja bizonyos fokig bevallotta a természet ellenében áll fönn, vagyis van politikai kerete, addig a hinek társadalma szorosan véve nem is társadalom, hanem a természet technikai kiterjesztése. Ám ennek ellenére a hinek viszonya a természethez mégis ellentmondásosabb, mint a lovaké. Egyfelől saját állapotukat a természet logikus folytatásának tekintik, s a „kazo” szóval írják le, ami egyszerre jelöli a kozmikus rendet, az egyetlen lehetséges valóságot és minden cselekvés végső szabályát. Másfelől viszont a civilizációt mégiscsak kénytelenek a természet részleges korrekciójának felfogni, mivel a természet a mindenáron való élni akarás törvénye révén nem képes önmagából kiirtani a szenvedést. A szenvedés és az élet összetartozik, s ezt az ellentmondást a hineknek ki kell küszöbölniük. A hinek ezért egyszerűen olyan fajnak tekintik magukat, amely túllépett ezen a törvényen, jóllehet önmagát az élet egyetlen lehetséges és önfenntartásra alkalmas formájának tartja. A lovak társadalma nem ismeri a szenvedést, a rosszban botlik meg, Szathmári utópikus társadalma nem ismeri az erkölcsi kategóriákat, hanem a szenvedés értelmezésénél kényszerül önellentmondásba.

S ezzel még nincs vége. Ahogy a lovak számára a jehuk képviselik a rossz botránját, úgy a hinek számára a telepre összezárt, általuk ellátott, de maguktól hermetikusan elkülönített behinek képviselik a természet második botránját.

A behinek társadalma, ahová Gulliver saját kérésére kerül, mivel az automata társadalom lélektelenségét nem képes elviselni, a megtestesült irracionalitás. Szathmári élénk és szórakoztató példákkal figurázza ki a szerinte értelmetlen társadalmi és vallási szabályokat és tételeket, a közgazdaságtan mesterséges törvényszerűségeit, a háború és béke, azaz az élet és a halál egymást definiáló, egymásba mosódó és ezért értelmetlennek látszó fogalmait, a józan ész teljes figyelmen kívül hagyását, a valósághoz néha közel kerülő próféták üldözését, a lényeg és a jelenség közötti különbségtelt, röviden: a metafizikai gondolkodást.

Összevetve a behinek és a jehuk világát, a legfontosabb különbséget abban találhatjuk meg, hogy míg a jehuk Gulliver társadalmának rossz ösztöneit és szenvedélyeit jelenítették meg, de ráció és beszéd nélkül; addig a behinek elsősorban az irracionálisból, a metafizikai (azaz Szathmári felfogása szerint a valóságálapot nélküli) gondolkodásból eredő rosszat, a magunk gyártotta fogalmak és szabályok zsarnokságát mutatják meg, tehát Gulliver társadalmának alteregóját jelenítik meg. Míg Swift szerint a gulliveri társadalom éppen azért a pokol, mert még a jehukénál is rosszabb, addig Szathmárinál a behinek és Gulliver társadalma *ugyanannak* a disztópiának a két változatát képviselik.

III. 2. Utópiából nézve

A hinek számára a behinek léte azért problematikus, mert végső soron elképzelhetetlen, azaz nem is lehetséges. Logikájuk ugyanúgy megbotlik a behinek létének magyarázatán, ahogyan a lovak morális érzéke sem volt képes megbirkózni a jehuk erkölcsi valóságával. Ha a „kazo” a valóságot, a kozmikus rendet és a ráció egyedül lehetséges változatát jelenti, akkor végső soron ennek ellentéte, a „kazi” nem is létezik. Mégis létezik, ahogyan maga a fogalom is, amivel a hinek kénytelenek egy nem létező valósá-

got fogalmilag leírni. A „kazi” és a „kazo” egymást föltételező fogalmak, még akkor is, ha a hinek ezt képtelenek belátni. Ez a nyilvánvaló összefüggés ugyanazt a kérdést veti föl, mint amit Swiftnél is többször megfogalmaztam: a szerző talán nem mindig azt mondja, amit akar, de éppen ettől válik érdekessé maga a probléma. Ezúttal tehát az, hogy – aforisztikusan fogalmazva – vajon nem nagyobb értelmetlenség-e az értelmetlenség lehetőségének a tagadása, mint bármilyen konkrét értelmetlenségben való hit? A hinek odáig tudnak elmenni, hogy a behinek létét a szenvedés léteéhez hasonlóan a természet anomáliájának tekintik, genetikai magyarázatot keresnek rá, noha ezzel a valóság és a természetes rend egybeesésének tételét kénytelenek (legalábbis kénytelenek volnának) elvetni. Ha pedig ezt az ellentmondást nem akarják elviselni, akkor egyetlen megoldás marad: a természettől eltúrt lehetetlenség mesterséges lehetetlenné tétele. Ráadásul a hinek éppen akkor irtják ki a behineket, amikor azok fölfüggesztik az egymás elleni háborút, hogy Gulliver ellen fordulhassanak. Mégis úgy értelmezik a történeteket, hogy a behinek önmagukat irtották ki. Más szóval, ha azok ezt mégsem tennék, mert háborúik mindig korlátozott háborúk, akkor rá kell segíteni. Szathmári nyilvánvalóan utópikus pacifista. De ebből az ellentmondásból nem tud kikeveredni. Saját szavai jellemzik legjobban ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát: *„A két halálos ellenség azon pillanatban megszűnt ellenségnek lenni, míhelyt az a veszély fenyegetett, hogy a jövőben nem lennének ellenségek, és rögtön összebékéltek, nehogy valaki csakugyan békét teremtsen. A behinek békéje csak a verekedést szolgálhatja.”* Szathmári pacifista indulatai természetesen. De mint oly sok pacifista, ő sem lát más megoldást: a háborús hősokeket erőszakkal kell kiirtani. Ha a háborúk mégsem semmisítenék meg az emberiséget, akkor azt az utópia kénytelen megtenni, hogy bizonyítsa a háború értelmetlenségét, végső soron pedig lehetetlenségét.

A hinek ítélete Gulliverről hasonló módon alakul, ahogyan a lovaké. Bár Szathmári regényében mindegyik társadalom ugyanahhoz a biológiai fajhoz tartozik, s ezért Gullivert a hinek eleinte taníthatónak és potenciális hinnek vélik, később azonban saját kérésére beengedik a behinek közé. Végső soron magyarázat nélkül marad, hogy miért mentik meg, ha egyszer végül arra a következtetésre jutnak, hogy Gulliver és társadalma a behinség egy másik formáját képviseli csupán. Föltehetően az lehet az oka, hogy méltányolják Gullivernek a behinek megreformálására, azaz a józan észhez való térítésére tett erőfeszítéseit, ami arra utal, hogy Gulliver különbséget tesz a behinek és a józan ész szabályai szerint berendezett társadalom között. De ez inkább csak föltevés, hiszen a döntő pillanatban Gullivernek mégiscsak meg kell tudnia oktatójától, hogy ő is behin, csak egy másik formában.

III. 3. Disztópiából nézve

Az olvasó ezt persze már régóta tudja, s ezzel Szathmári nem kis veszélynek teszi ki magát. Hiszen Gulliver találkozása a behin társadalommal éppenséggel lehetne antropológiai tanulmány is, amelyben Gulliver rájön arra, hogy a metafizikai igazságokat és tévedéseket egyaránt többféleképpen is ki lehet fejezni, a társadalmi érintkezés szabályai pedig mindenütt mások, s mi sem lehet ennél magától értetődőbb. Gulliver azonban maga is disztópiából jön, amely ugyan nem nyomta el olyan mértékben a józan ésszt és a valóság érzékelését, mint a behin társadalom, de Gulliver józansága – paradox módon – éppen abban mutatkozik meg, hogy nem ismeri föl a hasonlóságot (sőt a lényegi egybeesést) a behinek és saját társadalma között. A józan ész a valóság talaján tartja őt, s onnan nézve minden értelmetlen, ami nem létezik. A jehukhoz vi-

szonyítva a gulliveri társadalom a maga viszonylagos racionalitásával még rosszabbá tette önmagát. Első látásra a behin társadalomhoz képest a gulliveri társadalom előnyének látszik, hogy képes a józan ész – vagyis Szathmári elképzelése szerint az anti-metafizikus gondolkodás – méltánylására is, noha saját értelmetlenségeivel szemben vak. Minthogy azonban a józan ész prófétái többé-kevésbé mindig is életveszélyben éltek, s mondani sem kell, hogy Gulliver a maga viszonylagos józanságával és racionalitásával a behinekből gyűlöletet vált ki, amely a végén az életét is fenyegeti, ezért ez csak látszólagos előny, vagyis a gulliveri és a behin társadalom alapvetően mégis analóg. Csakhogy ezzel a szerzőnek Gullivert atipikussá kell tennie, azaz olyan képességekkel kell fölruházni, amelyekkel csak próféták és látnokok rendelkeznek. De Gulliver nyilvánvalóan nem ilyen ember. A swifti Gullivernek csak ép erkölcsi érzékkel kellett rendelkeznie ahhoz, hogy meglássa saját társadalmi romlottságának a fokát. Szathmári Gulliverjének ezzel szemben rendkívüli észbeli képességekre van szüksége: a józan észnek arra a fokára, amely miatt – paradox módon – képtelen arra, hogy metafizikai fogalmakat megértsen, illetve ne őrültségnek tartson. A disztópiából való szabadulás Szathmári szerint a józan, materialista ész győzelme, amely akár egyetlen csapásra megvalósítható: minden értelmetlenséget őrültségnek kell nyilvánítani. Igaz, erre Gulliver maga képtelen már, hiszen saját társadalmi metafizikai fogalmaiban már nem látja meg a behinek őrültségeit, s vágyai állandóan túlfutnak a hinek racionalizmusának keretein. A disztópiából való kiszabadulást ezért csakis egy olyan prófétától várhatjuk, akinek elegendő hatalma is lesz ahhoz, hogy a józan ész totális győzelme után kellő hatékonysággal különítse el az őrültséget. Pontosan úgy, ahogyan a hinek teszik.

IV. Befejezés

Az utópikus társadalom nem ismeri sem az ellentmondást, sem a következetlenséget. Ezért mindazt, ami ennek a tulajdonságnak a potenciális lerombolója lehetne – a lovaknál az erkölcsi rosszat, a hineknél a szenvedést és az értelmetlenséget – nem léteznie kell nyilvánítani, vagy ha létezése nyilvánvalóan tagadhatatlan, akkor meg kell semmisítenie, lehetőleg úgy, hogy ez önmegsemmisítésnek tűnjön. A tökéletesség nem szennyezheti be a kezét, hiszen akkor mint tökéletesség megsemmisülne; következésképpen úgy kell cselekednie, mintha nem is cselekedne, vagy úgy, hogy az a tökéletesség tudatát ne ingassa meg. Az utópikus társadalomból mindenekelőtt a kétely hiányzik.

A disztópikus társadalom mintáját mindkét szerzőnél elsősorban saját társadalmi jeleníti meg. Swiftnél ebből nincs is kiút: minél jobban törekszünk rá, annál könnyebben ássuk még mélyebbre magunkat. Kissé erőltetett hasonlattal élve minél jobban nehezedünk a bűnös emberek vállára, hogy kimáshassunk a gödörből, annál lejjebb nyomjuk őket és vele együtt magunkat. Szathmárinál elvileg van kiút, a józan ész prófétái révén, akik azonban rendszerint vagy vesztesek, vagy félreértik őket, vagy maguk is csak korlátozott mértékben vannak tisztában a rossz okaival. De ha netán mégis győznének, diadaluk hulláhegyek árán valósulhatna meg, hiszen a józan észben kételkedőket vagy a metafizikai ostobaságokhoz ragaszkodókat semmi sem győzheti meg: csak életük elvételével lehetünk úrrá fölöttük. A pacifista utópia csak tűzzel és vassal valósítható meg.